

megyében élő elszegényedett nemesifjak számára kívánta lehetővé tenni a „könnyebb és olcsóbb tanulás lehetőségét”. A kor gimnáziumai vagy egyháziak, vagy királyiak voltak. Adománya révén létesült az első olyan középiskola – a Kaposvári Gimnázium –, mely társadalmi úton jött létre.²²

Amikor Galambos Ferenc 1972-ben megjelentette Winkler életútjáról írott tanulmányát, „lelkipásztor és népnevelő”-nek nevezte.²³ A márványkövön „tudós plébános” áll. Az újabb kutatások nyomán további források válnak ismertté. A tudós, az emberbarát, a szegények és nyomorultak istápolójának tiszteletre méltó alakja bontakozik ki előttünk.²⁴

Volt idő, amikor Bonyhádon a Winkler Mihály utcanévet megszüntették. Később érvelni kellett, hogy Winkler több volt, mint egy hivatásának élő egyházi férfiú. A kódex hasonmás kiadása nemcsak a nyelvészek, hanem a helytörténeti kutatás számon tartott emléke kell hogy legyen.

Solymár Imre

Az Ormánság társadalmának XVIII–XIX. századi tagolódásáról

Az ősi Ormánság fehérben járó embereivel, zsúppal fedett házaival, fából való eszközvilágával, pentaton dallamaival, eget ostromló zsoltáraival ma már csak gyönyörű emlék, amelyet az eszes-okos vének hathatós segítségével ragyogtatott fel „az örökkévalóság számára” kákicsi Kiss Géza. Ő fogalmazta meg az Ormánság című kötetének zárófejezetében ezt a halált idéző mondatot is: „A magyar fának ez az ága nem lesz többet.” Az agónia tartamát 1936-ban négy évtizedre jövendölte, s a mai kutató már kénytelen tudomásul venni, hogy ez a világ nincs többé, vagyis grammatikailag is illik rá mohos fejfák komor üzenete: fuit!

Ami a forrásörző intézményeken kívül ma még látható emlék, azt nagyszerű honismereti munkával fiatalok mentik a jövő számára. A pesti református teológia három diákja (Bán Csaba, Erdős János, Pándi Szekeres D.) Pusztuló baranyai tájak címmel megrázó diaporámát készített a 150–200 éves ormánsági református templomokról. A vetítés során kommentálás nélkül követték egymást a málo vakolatú, berogyott mennyezetű, ledőltnyú és a – szabályt erősítő kivételként – még jó állapotban lévő templomok: a képek alatt vagy mellett pedig egy-egy égető-vádló mondat ószövetségi prófétáktól.¹

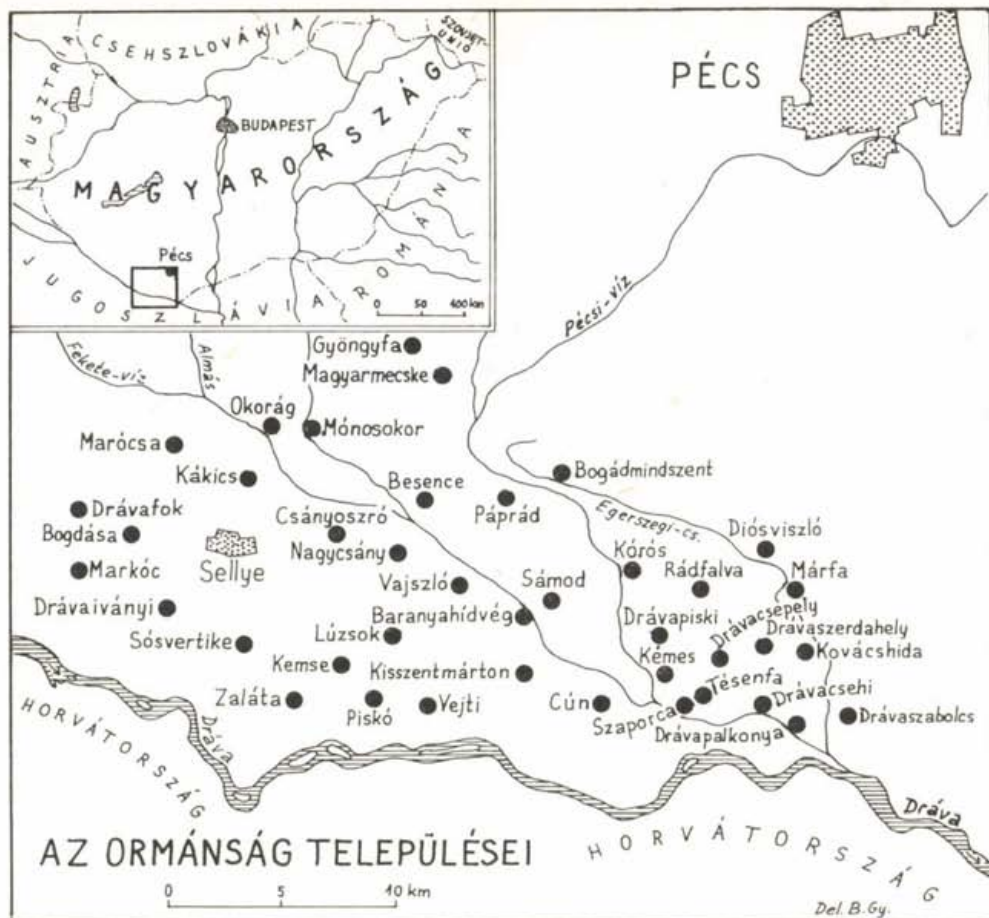
Ehhez a témához kapcsolódik a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskola diákjainak nemes honismereti munkája, amelynek során mérnöki pontossággal mérték fel a mai ormánsági templomokat, megvizsgálták műszaki állapotukat, és foglalkoztak az esetleges helyreállítás lehetőségeivel is.

1987 nyarán az ELTE közművelődési csoportja által szervezett nyitott egyetem Sellyén táborozó diákjai néztek szembe az utolsó fél évszázad változásaival, alapnak véve azt a képet, amelyet Elek Péter, Gunda Béla és diáktársai rajzoltak 1936-ban a már akkor „elsüllyedt”-nek minősített Kemse életéről.

A tudomány nehezen veszi tudomásul, hogy a hagyományos Ormánság múltjával ma már csak az elhalt struktúrák után érdeklődő régészet és történettudomány foglalkozhat, jelenével pedig a szociográfia és rokon tudományai. A hagyományos faluszerkezeten belül ugyanis – gyakran az egykésedő régi társadalom századvégi kényelmét szolgáló házakban – egészen új etnikai csoport formálódik. Ennek alapját a XX. század kezdetén már a népesség 25 százalékát kitevő, de a hagyományos „pógárvilág”-ba be nem fogadott, jórészt nem református, de magyar népesség alkotja, amely csak az ország népességével együtt (tehát később) kezdett hozzá az erőteljes születéskorlátozáshoz és ezért aránya az ősnépességhez viszonyítva már a XIX. században is gyorsan növekedett.²

¹A kinagyított képek egy része megtekinthető a Ráday Kollégiumban (Budapest IX., Ráday u. 28.)

²Kolta János: Az Ormánság népesedése 1905–1945. Baranyai Művelődés, 1958. december 63–71. old.

az emigránsok „egykes” nazak fogadtak be a két háború között az Országos Református Szeretetszövetség Szabolcsból és más alföldi megyékből hozott telepeseit³, majd a II. világháború után hontalanná lett felvidéki magyarokat, új hazára lett bukovinai székelyeket⁴; a legmarkánsabb etnikai változást azonban a nyugat-baranyai cigánytelepek népének a megüresedő házakba való betelepítése okozta, amelynek következtében az erős termékenységi különbség nyomán, szemünk előtt alakul ki összefüggő cigánytömb a Dráva mentében,⁵ de ugyanez folyamat zajlik Somogy megye déli részén is.

Ilyen változások készítették a cikk szerzőjét, hogy a honismeret helyi művelőivel párhuzamosan, mintegy másfél évtizeddel ezelőtt elkezdje az Ormánság történetének feltárását.

A társadalomtudományok közül a legsürgősebb teendő a jelenkutatással foglalkozó, de „intézményesen szervezendő” ágazatra vár, mert ma még elhatárolódik egymástól az elkerülhetetlenül új etnikummá integrálódó, többféle műveltséget hordozó csoport, de

³Kopasz Gábor: Telepítések a Dunántúlon, 1924–1944. Veszprém, 1982. 16–28. old. A pécsi és veszprémi akadémiai bizottság (PAB.–VEAB) közös kiadványa.

⁴Kolta János: Baranya népének földrajzi megoszlásában a felszabadulást követő húsz év során bekövetkezett változások. 1945–1964. Bp., 1968. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. Ser. Geographica, 37.

⁵A mai állapotokat tükröző további részletek a Baranyai Művelődés 1960–1970 közötti számaiban és 1985/2. számban találhatóak.

holnap már nehéz lesz mérleget készíteni arról, hogy közülük egy-egy mivel járult hozzá a mai bázison formálódó közös civilizációhoz.

A református, úrbéres népesség kizárólagossága (amelyről oly gazdag információkat kínál a néprajzi szakirodalom) éppen 100 évvel ezelőtt indult bomlásnak, ahogy Lukács Imre vizsgáló lelkész 1907-ben megfogalmazta az ormánsági társadalom három jellemzőjét: a férfiak–nők fehér vászon ruháját, magyarságát, református voltát. Ettől kezdve sem a falusi közösségek vezető családjai, sem a tudomány művelői nem vették tudomásul, hogy az Ormánság területére a XIX. század elejétől fokozatosan növekvő számban érkeznek olyan emberek, akik ezt a földet választják lakóhelyül, s előbb-utóbb ormánságinak vallják magukat. (Ilyennek tekinthető az Ormánságra vonatkozó néptudományi irodalom ismert szerzőinek jelentős hányada, akik között ritka az olyan – Munkácsy Dániel, kákicsi Kiss Géza –, aki már maga is az Ormánságban született.) Ezeket a „nem úrbéres” elemeket elsősorban a szabad bér munkához való viszony választotta el az ősnépességtől és kenyérkereső foglalkozásuk alapján váltak a kapitalista viszonyok előkészítőivé.

A szakirodalomban még szokatlan „másik Ormánság” reprezentánsai között első helyen a már csak címmel-címerrel rendelkező (armalista) nemeseket és a kevesebb számú, jobbágy-származású iskolázott elemeket, honorációrokat találjuk. Az Ormánság bő kétharmadát magába foglaló Siklósi járásban, az 1807. 2. tc. értelmében „királyi segedelempénzt” tartozott fizetni: 14 lelkész, 6 tanító, 2 nótárius, 2 ispán, 1 árendás, 1 tiszttartó, 18 malmos gazda, 41 harmados molnár, 7 iparos, 1 szolgabíró, 1 ügyvéd, 1 erdész, 6 kocsmabérlő, 2 urasági malomárendás, 1 deszkakereskedő, 1 pusztabérlő és egy seborvos.⁷ E réteg tagjainak tevékenysége Vörös Károly szerint azért jelentős, mert „... a feudális musból a polgári felé emelkedő társadalmi mozgásnak... szerves és egyre jelentősebb részei.”⁸

Fontos helyet foglal el közöttük a feudális kor végéig az egyházi értelmiség, amelynek katolikus részét Bogdása és Vajszló lelkésze, néhány tanító, túlnyomó többségét a kor vallási viszonyainak megfelelően a rendszerint tanításra is kötelezett református prédikátorok alkotják.

A hazai vagy külföldi akadémiákon végzett református lelkész a korabeli falu legmagasabb műveltséggel rendelkező, fontos személyisége. Egyházi felettesei a gyülekezet vezetését, a hagyományos lelkészi (és tanítói) funkciók betöltését, az állam pedig a rendszer világnézeti támogatását és a felvilágosult abszolútizmus kora óta a hívek (hallgatók) oktatását, a világ dolgairól (termelési, társadalmi, politikai változásairól) való tájékoztatását kívánta tőle. Az ismeretterjesztésben végzett szerepe az újságok elterjedése előtti időben vitathatatlan. Segítői a presbiterek és a kurátor, akik a gyülekezetek anyagi ügyeinek intézése mellett vallási szempontból homogén közösségek erkölcsi felügyeletét is ellátták.

Más volt kezdettől a tanító helyzete és társadalmi súlya, őt a község egyházi és világi vezetői választották. Legműveltebbek voltak közöttük a református főiskolákról (Debrecen, Kecskemét, Pápa) érkezett akadémikus rektorok (bár modern értelemben ezek sem értettek a kisgyermek neveléséhez), de többségük csak a triviális iskolát végezte el és így műveltségénél fogva sem tartozott a társadalmilag megbecsült emberek közé. Nem minden alap nélkül adta Radákovics József, a Vas Gereben néven ismert egykori pécsi diák a nyomorúságos körülmények között dolgozó iskolamestereknek a „nemzet napszámói” nevet.

Az Ormánság földjét 4 nagybirtok (sellyei, siklósi, vajszlói uradalom és a pécsi Káptalan Drávai kerülete) uralta, de az uradalmi felső vezetés tagjaival (jóságkormányzókkal, prefektusokkal, ügyvédekkel) az Ormánság területén nem kell számolnunk, mert a településeken csak a termelés közvetlen irányítói (ispánok, hajdúk, erdészek) laktak, akiknek a munkáját rendszerint egy-egy tiszttartó fogta össze. Az uradalmi embereket szakiparos által készített formaruha és pontosan meghatározott jövedelem határolta el a szűrőn és (ritkábban) csizmán kívül házilag szőtt fehérben (ing-gatya), és jó időben mezítláb, egyébkor durván megmunkált bőrből való bocskorban járó jobbágynéptől. Uradalmi számlák vallanak a pécsi káptalan tisztjeinek „német” szabónál készült drága köpenyéről, spencernek nevezett rövid kabátjáról, divatjamúlt nyelvújítási szóval „mellyü”-nek is nevezett lajbijáról,

⁶Dr. Kiss Géza: Az Ormánság társadalmi Mária Terézia úrbérrendezésétől a szabadságharc végéig (1767–1849). Kézirat az MTA Könyvtárában.

⁷Baranya Megyei Levéltár (BML). Acta Ignatii Mitterpacher judicis Nobilium, 1819–1830. 418.

sz.

⁸Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság, 1975. 10. sz. 2. old.

pertlivel összehúzható derekú nadrájáról, cipőjéről vagy csizmájáról. Barna vagy zöld frakkot hordott az elegáns jáger, fekete színű, rövid szürdölmányt viseltek a szekeresek, mező- és erdőővők, de 1842-ben még drágának tartott 7 forintos szűr oltalmazta őket a tél hidegétől. Hosszú és rövid szűr kaptak a gulyások, csikósok, de az utolsó béres számára is 1 forint 15 garasba kerülő bocskort készített valamelyik pécsi „magyar” varga.⁹

Külön kell itt szólnunk a pásztorokról, hiszen az eldugott kis falvakban gyakran ők voltak az „idegenből jöttek”, a „másik Ormánság” képviselői. Az sem utolsó szempont, hogy a feudális bomló világában – ismételt tilalmak ellenére – ők adtak menedéket a futó betyárnak, a császáriak elől menekülő, szökött katonának, a feudális rendszer mindenféle üldözöttjének.

A pásztorársadalom arisztokratái a számadók. Jövedelmük pénzben 30–60 forint, kétszeres gabonából 20–30, rozsból 12–24 mérő. Volt ezenkívül illetményükben 50–100 fej káposzta, 1/4–3/4 mérő borsó és lencse, valamint 50 font só. A kanász számadók tarthattak minden 100 darab sertés után 20 darabot azzal a feltétellel, hogy „... öregekre öregek, malatzokra malatzok tartassanak”, „... ha pedig olvasáskor ezen számon fellül némü-némü sertések találhatnának, azok a Méltóság Uraság részére meg fognak billegeztetni.”¹⁰

A lobogó ujjú inget, rojtos bő gatyát, nagy karimájú, zsíros kalapot, 2 ujjnyi széles szíjjal a lábszárhoz erősített bocskort viselő uradalmi kanászlól kitűnő leírást hagyott ránk Munkácsy Dániel.¹¹ Forrásaink beszélnek a pásztorházakban élő, községi alkalmazottakról, csordásokról, csikósokról, kondásokról, akik az előjáróságokkal történt megállapodásnak megfelelően végzik munkájukat. Keveset tudnak azonban az ormánsági legelők szörtsága miatt nagyszámú „kosztos” kanászlól, pásztorról, egy utcarész, vagy egy-egy módos gazda jószágának őrzőiről. (A lakosság többségét alkotó fertályosok általában családi legeltetést folytattak.) Az irodalomból századunkban rögzített emlékegy alapján ismerjük nyomorúságos körülményeiket,¹² a levéltárakban viszont csak akkor találkozhatunk Petőfi által halhatatlanná tett Kukorica Jancsi ormánsági kortársaival, ha tilosba tévedt, mocsárba süllyed, jégbe veszett, vagy a XIX. század első felében még gyakori farkasok prédája lett a jószág. A kárvallott gazdák ilyenkor rendszerint a pásztor visszatartott fizetéséből kárpótolják magukat. Minthogy azonban ez a kosztból-kvártélyból, 1-2 pár fehér ruhából, bocskorból, s némi készpénzből álló fizetés amúgy is alig fedezi a megélhetést, a pásztorok (a kutató szerencséjére) az úriszékhez folyamodnak és így írásban rögzítődik néhány nagyon fontos adalék. Ilyenkor derül ki a pásztor neve is, mert a gazdák rendszerint csak az alkalmazott foglalkozását írják be a kérvénybe, jobb esetben az illető keresztnevével (Josi, Jantsi) kiegészítve. Egy-egy pásztor nevét, korát, vallását, illetőségét csak akkor közlik pontosan, ha az tanúsítható ügyükben.¹³

A legnépesebb falusi alkalmazottként, a pásztorok számának, eredetének megközelítésére statisztikát készítettünk a Szentlőrinci járás 11 ormánsági községének pásztorairól.¹⁴ Kiderül ebből a kimutatásból, hogy a 11 községben 131 pásztor él. Megtudjuk azonban azt is, hogy bár a pásztorok 35,1%-a a katolikus (közöttük van a Zalátán talált egyetlen zsidó pásztor is), a reformátusok is vállalkoztak 64,9%-os arányban erre a munkára. Ma már más forrásokból is tudjuk, hogy a bérmentől való, szemérmesnek tűnő vonakodás csak a szülőfaluban volt jellemző (ahol az szegény hozott volna a módos rokonokra), mert a 131 pásztorból 86, azaz 67,9% más ormánsági községekben született. Az ősnépességnek az alsóbb kategóriákban meginduló bomlását jelzi az a tény is, hogy az alkalmazott pásztoroknak csak 32,0%-a volt vidéki, a többi ormánsági. Itt szeretném felhívni a mai Ormánság viszonyait kutatók figyelmét arra, hogy a leírt rendőri kutatás mellett számos más történeti forrás is radikálisan cáfolja az ormánsági néptudományi irodalomban eluralkodott nézetet, amelyet így fogalmazott meg Buday Dezső professzor, a Kecskemét környéki fehérterror áldozata: „A cselédjük, iparosuk lehet német, horvát, cigány, bármilyen vallású, a boltosuk lehet zsidó, de az „egyke” csak gazda marad.”¹⁵

⁹Pécsi Káptalan Gazdasági Levéltára (PKGL) F. 207. Szabók és vargák számlái, 1842.

¹⁰Pécsi Káptalan Magánlevéltára (PKML) F.CDXCV. Conventio Boariis.

¹¹Munkácsy Dániel: Bököz. Regélő. Pesti Divatlap. 1942. No. 63. 569. old.

¹²Kodolányi János, *ifj.* Ormánság, 1960. 33–39. old.

¹³BML Pécsvárad Alapítványi Kerület Vajszlói Uradalom (PAK VU) Fisk. ir. 1809. ápr. 29. Hidvégi Szücs János panasza gazdája ellen, és uo. Három vajszlói (embertelen) gazda panasza, hogy tartaniuk kell megnyomorodott kanászuikat.

¹⁴BML Megyefőnöki ir. 1851. 1517. sz.

¹⁵Buday Dezső: Az egyke Baranya vármegyében. Pécs, 1909. 13. old.

A kosztos kanászokhoz hasonlóan csak fegyelmi esetben lehet találkozni egy-egy szolgálégnnyel, cselédlánnyal. Az uradalmak tömeges iratanyagát kell végigforgatni még olyan esetekben is, amikor a vőjelölt vállalja próbaképpen a szolgálást, pedig ezt a gyakorlatot a közvélemény teljesen normálisnak tartotta.

Vállalkozók és alkalmazottak után kutatva fel kell hívnunk a figyelmet a drávai hajómalmok világára is. A Dráva mentében több községben is foglalkoztak a jobbágyok vízimalom mesterséggel, de Palkonyán a gőzmalmok megjelenése előtti időben egyenesen 26 vízimalom volt.¹⁶ Ennek a kérdésnek a társadalmi vonatkozásaihoz Móro Mária Anna pécsi levéltáros kitűnő forrástanulmánya ad bepillantást.¹⁷ Elgondolkodtató képet nyújtanak a tulajdonviszonyokról az alábbi számadatok: Drávacsehíben 6 malomra 40, Palkonyán 8 malomra 50, Szaporcán 3 malomra 32 tulajdonos esik, kilenc további község 1–4 malma mellett csak ennyit közölnek: „többeké”. A malmogazdák leginkább telkes jobbágyok, de van közöttük zsellér is. Egyik csoportjukról Csehíben azt jegyezték meg, hogy „... az uraságnak az árendát fizetik, de családjuk kenyere ebből nem tudnák előteremteni.” A lúzsoki Petrus Bozsó és társai malmáról viszont úgy tudták, hogy az árendát és a fenntartási költségek ellenére „... saját kenyereket előállítják.” A malmogazdák minden esetben a nehézségekre hivatkoznak, de minthogy nem kényszerítette őket erre a munkára senki, feltétlenül kellett hogy legyen jövedelmük is. Rendszerint alkalmaztak (egy vagy több) „kismolnárt” is, aki a legtöbb esetben az „öreg gazda” hatalmával szembekerült fiatalemberekből került ki. Hagyatéki leltárak, családtagok közötti osztozkodások periratainak tömege jelzi, hogy a hagyományos „nagycsaládból” kiszakadó fiatalnak ugyanazt jelentette a malmokban vállalt szabad bér munka, mint a rendszer ellen lázadónak a „Pozsega havasa”, a szlavóniai hegyek szabad világa... Önállóságot, szabadságot és (ebben az esetben) becsületes munka útján való érvényesülést.

A bér munka lehetőségeit keresve az erdőbe visz az utunk, hiszen a XIX. század elejétől végig az egész Dráva-völgyön (de másutt is az országban) megnövekedett a fa iránti kereslet. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1830-as évekig ormánsági ember (uraságnak vagy a vármegyének) csak robotban végzett erdei munkát, de igen szívesen dolgozott „részibe” a szlavóniai erdőkben, ahonnan súlyosan terhelt tutajok szállították át keresményét. A hazai erdőkben rendszerint csak idegenek vállalkoztak bér munkára. A vajszlói alapítványi uradalom erdeiben a Duna-Tisza közéről való németek dolgoztak, Gunda Béla szerint kákicsi, lúzsoki, a monoszkori emberek emlékezete szerint licsányoknak nevezett „bosnyák féle” emberek irtották az uradalmi erdőt és faragtak dongát, feneket, ászokgerendát és más faeszközöket. A Batthyányak erdeiben pedig részletes szerződés alapján, részint pénz, részint különböző naturáliák ellenében dolgoztak a hamuslegények.¹⁸

Jegyezzünk meg még annyit az ormánsági úrbéres népesség bér munkához való viszonyáról, hogy a rétközi vagy a sárközi zsellérekkel szemben, még igen kis létszámú zsellérral sem igen találkozhatunk a bérért dolgozók sorában, pedig ez lenne az egyetlen igazán szabad kategória, amely 18 napos robot esetén az évi munkanapok óriási többségével szabadon rendelkezik. Ezt a szabad kapacitást használták ki az idő értékét még eredeti hazájukból ismerő sváb zsellérek, akik közül a legszegényebbek egy kapával is „Földindulást” tudtak okozni valamelyik magyar faluban.

Az a tény, hogy az Ormánságban már a feudalizmus idején is kívülről kellett várni a szabad munkaerőt, sokat megmagyaráz abból, hogy a hagyományos társadalom miért csak önpozitív árán tudott alkalmazkodni a kapitalizmushoz.

Az ormánsági néptudományi irodalomban néhány általunk korábban közölt adat mellett mindmáig az a vélemény, hogy kívülről származtak az uradalmakban és a táj mezővárosaiban (Siklós, Vajszló, Sellye) élő iparosok. Az ipari tevékenység alacsony szintjéről, az iparcikkek iránti kereslet szűkös voltáról, a céhszervezetek lazaságáról beszél a hagyományos forrásokat feldolgozó gazdaságtörténeti irodalom is. A többfoglalkozású embert tömörítő modern családok kutatója azonban jó, ha gondol arra, hogy már a feudalizmus utolsó negyedszázadában is lehet találkozni ezzel a ma igen gyakori családformával. Akad olyan eset is, hogy

¹⁶Kiss Géza: Ormánsági szótár, 1952. 303. old.

¹⁷Móro Mária Anna: Az 1828. évi összeírás malomtörténeti adatai Baranyában. Baranyai Helytörténetírás (BHi) 1980. 281–317 old.

¹⁸Kiss Géza: Fejezetek a vajszlói vallásalapítványi uradalom nyolc évtizedes történetéből. BHi. 1980. 201, Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton Debrecenben, 1956. 22. és BML Siklói uradalom. Fötiszt ikt. ir. 77/1843.

„pógárlány” iparozhoz megy feleségül, de az a gyakoribb, hogy a testvérek közül az egyik nevére kerül a birtok, a másik szakmát tanul és hazatérve közös kasszára dolgoznak. Tartós együttműködés esetén az iparos az annyira hiányzó tőkét viszi a gazdaságba, de sajnos erről a vállalkozásról is csak a periratok lapjai beszélnek.

Ennek az írásnak alighanem legnehezebb, de mindenképpen a legfontosabb része az ormánsági cigányügy. A mai kutatót, ha a kortársi statisztikák alapján készül munkájához, a helyszínen ebben a kérdésben éri a legnagyobb meglepetés. A néprajzi irodalom magyar és kálmánista népszerűségről beszél. A felszabadulás utáni viszonyokra vonatkozó történeti irodalom pedig arról informálja, hogy vallásra való tekintet nélkül különböző okok miatt hontalanná lett magyarok kerültek a megürült házakba. Lehet, hogy hallott a Dráva-völgyi cigánytelepek felszámolásáról, de ha az Ormánság falvait járja, még az idegenforgalmi szempontból fontos helyeken, a festett templomairól ismert Drávaiványiban, Adorjason, Kőröson is cserben hagyják „a priori” ismeretei és azt tapasztalja, hogy óriási szakadék tátong a valóság és az írott szavak világa között. A történész ezúttal abban reménykedik, hogy segítheti ennek a kérdésnek az oldódását, ha a maga eszközeivel, előítéletektől mentesen vizsgálja itt a történeti együttélés tényeit.

Az 1757–1867 közötti időszakból összegyűlt állami rendeletek, kortársi feljegyzések, levéltári anyagok mindenekelőtt arról beszélnek, hogy a kérdés nem új keletű. A források lapjain ugyanúgy találkozhatunk a parasztek emberek szokott életmódját folytató cigányokkal, mint szigorú szerződések alapján teknők, medencék és különböző faeszközök ezreit készítő, és a kereskedőöke számára termelő teknővájokkal, vagy faluról falura hányódó, gyanús és titokzatos karavánokkal. Nem ritka szereplői a furfangos bűnöket elkövető cigányok a peres aktáknak, börtönnaplóknak sem.

Bevezetőként induljunk ki abból, hogy a cigánykérdés állami megoldására kerekben 250 esztendővel ezelőtt, a felvilágosult abszolutista állam tette meg az első lépéseket. 1758-tól egymást követik Mária Terézia cigányrendeletei, amelyeknek legfőbb mondanivalóit Hoitsy Mihály alispán összegezte magyar nyelven a Baranya megyei közigazgatás irányítóinak számára. Ebből az összefoglalásból tudjuk, hogy a királynő „... Czigányokat... mindenben tanítani, és azoknak tselekedeteit Czigányoknak öregbedésekre fordítani akarja...” Ettől az időtől kezdve a hatóságok a cigányt hivatalosan „új polgár”-nak vagy „új magyar”-nak nevezik, a 12. életévet betöltött gyermekeket igyekeznek munkára fogni, szakmára tanítani. A felnőttékről a királynő úgy rendelkezik, hogy 1768 végéig a földesurak segítségével gazdaságról vagy zsellérségről gondoskodjanak, és maguknak a falvakban házat építsenek. A magyar társadalomba beilleszkedőket törvény szigorja védelmezte az esetleges atrocitások ellen, amely ugyanakkor arra is utasította a helyi közigazgatás vezetőit, hogy „... ne engedjék a Czigányoknak a röstös heverés, hanem dologra szorítsassanak.”

A letelepült életmódot folytató cigányokról úgy informál a kitűnő forrás, hogy a Siklósi járásban ekkor már 21, a Szentlőrinci járás 11 ormánsági községe közül pedig 5-ben éltek cigányok. A kimutatás szerint ekkor még valamennyien a házak sorában laktak, a bíró fennhatósága alá tartoztak, fizették az adót és helyi szokás szerint öltöztek. Teljes jobbágyokká nem váltak ugyan, de az is nagy dolog, hogy majdnem mindegyiknek volt foglalkozása. A Siklósi járásban talált 66 családfő közül például 38 volt napszámos, 10 pásztor, 1 élt parasztmódra, 12 csósz és 5 kovácsmesterséget folytatott. A Szentlőrinci járásban lévő Kákicsen zsellérházban lakik és kovácsmesterséget folytat a cigány, három fia közül kettő gazdának dolgozik, csak a harmadik csavarog. Mónosokor katolikus cigánycsaládja a helység tulajdonában lévő házban lakik, zselléreként adózik, a család feje éjjeliőr, és a gazdáknak végzett mezei munkákkal egészíti ki jövedelmét. 1802-ben a kákicsi előjáróság egész oldalas kérvényt írat a vármegyének cigány pásztorának a börtönből való kiszabadítása érdekében, aki egy magyar asszony miatt hagyta ott családját és az ő számára lopott különböző holmikat. 1829-ben a vajszlói uradalom kötött szerződést egy tíztagú cigánykollektívával. Tagjai közül Ignác Imre „új polgár” számára a beremendi előjáróság állított ki „Attestatutumot”, Kalányos István nevű társának pedig Gilvánfa adott erkölcsi bizonyítványt.²⁰

¹⁹Közli *Móro Mária Anna*: Mária Terézia cigányrendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775–1779. 220–224. old. – A helyi viszonyok tanulmányozásához is kitűnő segítséget ad: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985. c. gyűjtemény. Kossuth, 1986. Szerk.: *Mezey Barna*.

²⁰BML PAK VU. 54/1829. 10 tagú cigánykollektíva szerződése és mellékletei.

Kutatásaim során a pécsi Káptalan Zehi pusztáján talákoztam először egy 13 családod számláló, „valachi” néven emlegetett cigányközösséggel, amelynek tagjai 1773-ban családonként 10–10 forint centust fizettek az uradalomnak és 83 ártánnyal vettek részt a makkoltatásban. A közösség és az uradalom kapcsolatát 1807-ben már szerződés szabályozza, amely megengedi, hogy „Az Oláhok Huszonhárom fejszével az Uraság Dráva melletti erdeiben Jegénye, Nyár, Eger és Fűz fából tekenyöket és más faedényeket készíthessenek.” A „nagyobb sorsú fáért” 3, a közepesért 2 forint ötven, a kisebbért 2 forintot kellett fizetniük. Ezenkívül pedig „két nagyobb és két kisebb tekenyöket” és 122 lapátot kellett „hibátlan és szárazon által adni minden bér nélkül.”²¹ Folyamatos működésükre 1821-ből is van adatunk, amikor az általuk készített lapátokat és teknőket vitte a Káptalani uradalom (Pécs)rácvárosi raktárába egy robotoskocsi.²²

Ezt az adatsort gazdagíthatnám még további pozitív példákkal vagy árnyalhatnám furfangos lopásokkal, elmondhatnám azt is, hogy a börtönnaplók lapjain talákoztam szép számmal tolvaj cigányokkal, de feleslegesen kegyetlenkedővel vagy gyilkossal soha. Itt azonban már csak arra kívánom felhívni a mai Ormánság kutatóinak figyelmét, hogy a XVIII–XIX. században tisztes eredményt ért el a cigányok társadalmi beilleszkedése, a magyar közigazgatás Mária Teréziától örökölt szándéka. Az összeírásokból mindenesetre az tűnik ki, hogy a XVIII. század végén az Ormánság falvaiban egy letelepedett, a helyi körülményekhez igazodott cigánynépesség élt, amely részt vett a falvak mindennapi életében és saját munkájával kereste kenyerét. A Siklósi járás ormánsági falvaiban említett 66 cigánycsalád gyermekei 50 esetben a falusi életmódnak megfelelő (rusticana) nevelést kapnak, 9 esetben semmilyen (nulla), de két hídvégi család gyermeke már iskolába jár (Scholam frequentat).

A falvak sorsában az úrbéri perek nyomán bekövetkezett területablások okoztak megélhetési gondokat az ormánsági falvakban, hogy szó sem lehetett a perekkel egyidejűleg érkezett havasalföldi cigánytömegek befogadásáról. Egy részük az uradalmaktól kapott haszontalan földet vagy vályogvető gödrökben épített magának putrit, más részük pedig karavánokba verődve, ekhős szekereken járta az ország útjait. A megfelelő feltételek hiánya, a koldulás, az alkalom szülte tolvajlás, a kényszerből felkapott dögevés szokása táplálta a cigányellenességet és ez a sokféle tényező akadályozta, hogy sorsuk alakulása nem folytatódott egészségesen az Ormánságban sem. A magyarok és cigányok közötti feszültség egyik legfontosabb oka az lett, hogy míg a XVIII. század letelepült cigányai, zsellér és fertályos szomszédaihoz hasonlóan családonként csak egy-két gyermeket vállaltak, addig a XIX. században érkezettek semmit sem tettek a születéskorlátozás érdekében. Ez a magatartás az oka az Ormánság földjén lezajlott gyökeres etnikai változásoknak.

A honismeret és a tudomány munkásai akkor segíthetik napjaink gondjainak oldódását, ha mellőzve a százados előítéleteket, a valóságnak megfelelően mutatják be a múlt és jelen társadalmi viszonyait.

Kiss Z. Géza

Dunántúl vándorai

„Kárpát-Európa a népek, nyelvek, műveltségek és vallások sokszínű freskója. A színeket térben és időben elválasztani lehetetlen. A gazdasági és társadalmi helyzet, a hasonló politikai alkát, az eltérő földrajzi viszonyok egymásra utalták és utalják ezeket a népeket. Műveltségük bonyolult szálakkal fűződik egymáshoz. Ennek számtalan megnyilatkozását kísérhetjük figyelemmel, s különösképpen tanulságosak azok a népi kapcsolatok, amelyek a politikai történelem zajos hullámverései közepette a mélyben mentek végbe. Ezekről történeti feljegyzések alig maradtak fenn, s csak a XVIII. század végétől bukkannak elő egyes mondatfoszlányok, noha már korábban is járták a különböző szlovák, ukrán, lengyel, román, magyar, szerb és szlovén vándorárusok, időszerű munkások, pásztorok, készítményekkel szekerező falusi mesterek a kárpáti tájakat és a hozzájuk kapcsolódó peremvidékeket.” – írja Gunda Béla Herder-díjas néprajztudós *Két nép vándorai* című esszéjében. Az alföldi magyarság és a szomszéd népek közötti kapcsolatokat – főként Gunda Béla

²¹PKML CDXV. 32. Conscriptio Valachorum, 1807.

²²PKGL C. tábla. Robotkönyvek gyűjteménye, 1817.